

Jasmin Halebić¹

Alma Bajrić²

EFEKTI STRANIH DIREKTNIH ULAGANJA IZ JUŽNIH ZEMALJA U BOSNI I HERCEGOVINI³

SAŽETAK:

Strana direktna ulaganja (SDU) u svijetu većim dijelom teku od razvijenih zemalja prema zemljama u razvoju. U posljednje vrijeme uočava se novi smjer u tom obrascu jer sve veća finansijska sredstva iz zemalja u razvoju i sa tržišta u nastajanju bivaju usmjerena ka razvijenim zemljama, EU i evropskim zemljama, Sjedinjenim Američkim Državama (SAD) i Japanu. U radu se analiziraju efekti SDU u Bosni i Hercegovini koja dolaze iz zemalja u razvoju sa ciljem kreiranja empirijske podloge za preispitivanje postojećeg, prevladavajućeg teorijskog znanja, a koje bi moglo biti od koristi donosiocima odluka u BiH i drugim zainteresiranim subjektima. U radu je primijenjena makroekonomska analiza primarnih i sekundarnih podataka o ukupnim SDU u BiH, u razdoblju od 1995. do 2010. g., sa posebnim naglaskom na *južne* multinacionalne korporacije. Očekivani rezultati jesu potvrđivanje i osporavanje nekih uvriježenih stavova o SDU, općenito, kao i SDU iz južnih zemalja, posebno. Rezultatima se osvjetljavaju specifični aspekti SDU i daje se smjernica za reformske aktivnosti donosilaca odluka kako bi se postigli povoljniji makroekonomski efekti SDU na privredu BiH.

Ključne riječi: strana direktna ulaganja, *južne* multinacionalne korporacije, Bosna i Hercegovina

JEL: F23, F21

¹ dr. Jasmin Halebić, docent, Ekonomski fakultet Univerzitet u Zenici, Fakultetska br. 1, 72000 Zenica, e-mail: jasmin.halebic@ef.unze.ba

² Alma Bajrić, dipl. oec., Lisačka 61, 72000 Zenica, e-mail: bajric.alma@live.com

³ Istraživanje za ovaj rad je podržano kroz program podrške pod nazivom: „Programi za pripremu projekata i potencijalnih kandidata za sredstva iz fonda EU-FP7“ za 2010. godinu, od strane Ministarstva civilnih poslova Bosne i Hercegovine za 2010. g. Autori ovom prilikom zahvaljuju navedenoj ustanovi na pruženoj podršci.

1. UVOD

Preusmjeravanje toka SDU dobiva novu terminološku odrednicu u skladu sa tradicionalnom ekonomsko-teorijskom podjelom svijeta na razvijeni sjever i manje razvijeni jug, pa se direktna ulaganja iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje uvjetno nazivaju *južna*. U ovom radu *južne* zemlje su sve zemlje izvan trijumvirata Sjeverna Amerika, Japan i EU (Gaillard, str. 78 i 81)⁴. Navedeni trijumvirat predstavlja razvijene zemlje (*Sjever*) dok su ostale zemlje, uglavnom, zemlje u razvoju i tranzicijske zemlje (*Jug*) ili periferne zemlje.⁵

Iz globalne perspektive ulaganja *sjever-sjever* (odnosno, iz SAD i Japana u zemlje EU) pokazuju da su ulaganja više bila usmjerena na ranije članice EU-15. U skladu s tim, i SDU *južnih* multinacionalnih korporacija prate ovaj obrazac (Buckley, Cross i Voss, 2011, str. 44), tako da je u razdoblju 2004.-2007. više od 95 posto SDU u EU-27 iz *južnih* MNK bilo usmjereno u nekadašnje članice EU-15. Navedeni autori procjenjuju da su ulaganja iz zemalja BRIK⁶ više usmjerena ka trgovinskim nego ka proizvodnim djelatnostima. U pogledu vrste ulaganja ističe se činjenica u zemljama Centralne i Istočne Evrope „većina ulaganja ide u brownfield kategoriju (povezanu sa privatizacijom). Bez obzira na vrstu ulaganja, preduzeće stranog ulagača je više sklono uvozu ili izvozu roba i usluga nego lokalna preduzeća zbog prirode i strukture MNK.“ (Bačić, Račić i Ahec-Šonje, 2004, str. 69)

Kada je riječ o SDU iz *južnih* zemalja prema zemljama sličnog nivoa razvijenosti, onda se takva SDU u literaturi određuju kao *jug-jug* ulaganja. Za razliku od drugih oblika ulaganja SDU *jug-jug* su „uglavnom regionalnog karaktera usmjerena na infrastrukturne i ekstraktivne sektore sa rastućom sektorskom diversifikacijom. *Južne* multinacionalne korporacije (MNK) su privučene novim profitabilnim tržištima, resursima i strateškom imovinom. Njihova motivacija je u manjoj mjeri zahtijevanje niskih troškova faktora proizvodnje, stoga zemlje u razvoju mogu biti manje zabrinute o ovakvim tokovima SDU“. (Battat i Aykut, 2005, str. 1)

⁴ Pogledati također: Nolke, A and Taylor, H. (2010): "Non-triad Multinationals and Global Governance: Still a North-South Conflict?", Business and Global Governance, ed. M. Ougaard and A. Leander, Routledge: London and New York.

⁵ To su sljedeće zemlje ulagači u BiH: Australija, Crna Gora, Djevičanska Ostrva, Egipat, Gvineja, Hong Kong, Hrvatska, Kajmanska Ostrva, Kuvajt, Lihtenštajn, Malezija, Panama, Rusija, Saudijska Arabija, Srbija, Tunis, Turska, Ujedinjeni Arapski Emirati.

⁶ Brazil, Rusija, Indija i Kina.

Strana direktna ulaganja mogu poboljšati zaposlenost, smatraju Kersan-Škabić i Zubin (2009), čak i pored zapadanja privrede zemlje domaćina u recesiju. Mogući blagotvorni efekti SDU na privredu zemlje domaćina su i unapređenje sposobnosti ljudskog kapitala u menadžmentu, tehnologijama i vještinama, a kada se tome doda povećanje nivoa profesionalnosti i obrazovanja radne snage, onda ukupni efekat može biti rast produktivnosti. Od ostalih efekata mogu se spomenuti (Bačić, Račić i Ahec-Šonje, 2004, str. 66) poboljšanje izvoza i unapređenje konkurentnost integriranjem lokalnih preduzeća u industrijske mreže MNK. Konačno, preduzeća iz zemalja u razvoju (ili *južne* MNK) mogu biti sklonija preuzeti rizik teških postkonfliktnih i drugih političkih situacija u zemljama poput BiH.

Proces globalizacije ponekad dovodi do osjećaja tjeskobe u zemljama EU, koji se manifestira negativnim reakcijama prilikom preuzimanja domaćih preduzeća od strane kompanija u stranom vlasništvu. Reakcije se temelje na rastućoj razlici između stanja kakvo 'jeste' i onoga 'kakvo bi trebalo biti', posebno kada je riječ strateškim industrijama (najčešće su to sektor energije i telekomunikacija).⁷ Razlog zabrinutosti ne leži samo u osvajanju tržišta u zemljama domaćinima, nego i usljed sticanja kontrole nad resursima (tehnologijom, znanjem, prirodnim resursima i radnom snagom).

Kako preduzeća u BiH, pogođena efektima ekonomske i finansijske krize, nastoje iznaći načine za prevazilaženje poteškoća u poslovanju, dolazi do porasta zahtjeva za finansijskim sredstvima i kapitalom iz multinacionalnih korporacija i autonomnih investicionih fondova. Donosioci odluka iz oblasti javnih politika se također u svojim istupima vrlo često referiraju na SDU. Sa druge strane, pad cijena faktora proizvodnje i finansijskih instrumenata na tržištima kapitala u BiH, prodaja cijelih preduzeća ili njihovih dijelova zbog neminovnosti restrukturiranja stvara priliku za strateške investitore koji imaju na raspolaganju dovoljna finansijska sredstva.

2. Podaci i analitičke metode

Podatke o ukupnim stranim direktnim ulaganjima u BiH objavljuje Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH⁸ kao godišnje i kvartalne preglede. U

⁷ Jedan od vjerovatno najzabrinjavajućih slučajeva SDU od strane *južnih* MNK je ulazak ruskog Gazproma, korporacije u državnom vlasništvu, na tržište EU. Mnogi analitičari smatraju da je Gazprom, prilikom ulaska na EU tržište gasa, vođen više geopolitičkim nego komercijalnim interesima.

⁸ www.mvteo.gov.ba.

pregledu registriranih SDU u BiH uvršteni su podaci o državama ulagačima, razdoblju ulaganja, iznosu ulaganja u KM. Pored toga pregledi sadrže i rang-listu zemalja ulagača u BiH prema visini uloga preko 10 mil KM, te naziv privrednih društava sa visinom uloga od preko 1 mil i preko 20 mil KM, razvrstane prema zemlji porijekla kapitala kao i sektorske prikaze ulaganja (tabelarne i grafičke). Na temelju takvih, sekundarnih, podataka sastavljena je tabela 1.

Tabela 1. Deset zemalja najvećih stranih ulagača u BiH, 1994-2010, mil KM

R. br.	Zemlja	SDU	% od ukupnog broja preduzeća	Broj preduzeća	Prosječna SDU po preduzeću
1	Srbija	1700	22.18	68	25
2	Austrija	977.3	12.75	-	17,45
3	Hrvatska	943	12.30	108	8,73
4	Slovenija	863.8	11.27	-	11,52
5	Švicarska	531.9	6.94	-	27,99
6	Litvanija	493.7	6.44	-	-
7	Rusija	392.6	5.12	5	78,3
8	Njemačka	298.6	3.90	-	8,53
9	Turska	257.7	3.36	7	31,3
10	Italija	208.9	2.73	-	4,64
	Σ top 10 zemalja	6667.5	87.00	-	-
	Σ SDU u BiH	7664	-	188	-
	top 10/Σ SDU	87.00	-	-	-

Izvor: Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH i izračun autora.

Kao što je predstavljeno u gornjoj tabeli, na deset zemalja najvećih ulagača u BiH odnosi se 87,6% svih stranih direktnih ulaganja, od čega na prve četiri zemlje preko 50%. Među deset zemalja najvećih SDU u BiH gotovo polovina se može svrstati kao *južne* zemlje, to su: Srbija, Hrvatska, Rusija i Turska. Ove zemlje čine preko 40% ukupnih SDU u BiH, ili oko 3,3 mlrd KM. Podaci pokazuju da je među privrednim društvima *južnih* zemalja, sa više od 1 mil KM ulaganja, najviše društava iz Hrvatske (108), zatim Srbije (68), Turske (7), te Rusije (5). Prosječna SDU po preduzeću koja dolaze iz južnih zemalja nisu manja od onih iz razvijenih zemalja.

Predmet istraživanja u radu su strana direktna ulaganja multinacionalnih korporacija iz *južnih* zemalja u BiH u razdoblju 1995.-2010. godina. U naznačenom vremenskom razdoblju je registrovano oko 230 privrednih subjekata stranih ulagača koji se mogu, prema zemlji porijekla, odrediti kao *južni*. Primarni podaci za ovo istraživanje dobijeni su primjenom metode anketiranja tih privrednih subjekata. Ukupna populacija od 230 preduzeća je

sondirana i iz nje je kreiran uzorak koji se sastoji od 70 registrovanih SDU iz *južnih zemalja*.

Za potrebe istraživanja je sačinjen upitnik, priložen u dodatku 1 koji se sastojao od 16 pitanja. Upitnik je načinjen na temelju pregleda relevantne literature i procjena ili tvrdnji o efektima stranih direktnih ulaganja, općenito, na zemlju domaćina. Podaci su prikupljeni primjenom CATI⁹ metode, odnosno računarski potpomognutog telefonskog intervjuisanja. Ograničenje istraživanja je u nedovoljnoj širini i dubini primarnih podataka zbog ograničenih sredstava koja su stajala na raspolaganju za prikupljanje podataka. Ograničenje po širini je limitiran upitnik sa 16 pitanja, dok je anketiranje samo menadžera i/ili osoblja zaposlenog u upravi ograničenje po dubini u prikupljenim primarnim podacima.

3. Rezultati

Iz pitanja o godini dolaska stranog ulagača se vidi da je najveći broj stranih direktnih ulagača u BiH došao 1999., te 2005. g. Razlog tome je najvjerojatnije ustanovljavanje pravnog okvira za SDU usvajanjem zakona o politici direktnih stranih ulaganja 1998. g. kao i njegovim izmjenama koja sukladiraju tom vremenskom razdoblju. Pitanje o zemlji porijekla SDU potvrđuje činjenicu o izrazito regionalnom karakteru SDU u BiH, najveći broj kompanija ulagača je iz susjednih Hrvatske i Srbije. Važnost kontrole nad ulaganjem je veoma izražena kod stranih ulagača. Najviše je preduzeća u 100 postotnom vlasništvu stranog ulagača. Takvih je u ispitanoj uzorku preduzeća preko 40% (29 preduzeća).

Preko 80 posto anketiranih preduzeća je u većinskom stranom vlasništvu (preko 50%) dok je manji broj njih u vlasništvu stranih ulagača u rasponu od 15% - 49%. Od ukupnog broja stranih ulagača većina (80%) su preduzeća u privatnom vlasništvu u zemlji porijekla, dok je manji broj (oko 15%) u državnom vlasništvu. Polovina anketiranih preduzeća (50%, odnosno 35 preduzeća) postojala je u BiH i prije dolaska stranog ulagača, dok je isto toliko osnovano sa dolaskom stranog ulagača. Većina (80%) stranih ulagača iz ispitanoj uzorka ulaže i u druge zemlje.

Na pitanje o korištenju raznih državnih programa podrške zapošljavanju novih zaposlenika većina anketiranih preduzeća, tj. njih 77,14% (54 preduzeća), izjavila je da nije koristila beneficije iz državnih programa zapošljavanja novih zaposlenika. Trostruko manje, 21,43% ispitanih (15 preduzeća), koristilo je

⁹ Computer Aided Telephone Interviewing.

vladinu podršku, dok jedno preduzeće nije dalo odgovor na ovo pitanje. Državna podrška zapošljavanju je u najvećoj mjeri korištena u razdoblju 2009-2011.

Kada je riječ o zapošljavanju novih zaposlenika u naredne 3 godine, jedna četvrtina anketiranih preduzeća odgovorila je da ne planira nova zapošljavanja. Dodatnih oko 30% nije znalo taj podatak ili nije željelo dati odgovor.

U pogledu izvozne orijentisanosti stranih ulagača samo 1/3 anketiranih preduzeća je odgovorila potvrdno na pitanje: da li vaše preduzeće izvozi proizvode na inozemna tržišta, dok je 2/3 odgovorilo negativno. Kontrolno pitanje o povećanju/smanjenju narudžbi iz/za inozemstvo je bilo potpuno u skladu sa datim odgovorima na prethodno pitanje. O stepenu integrisanosti stranih ulagača u domaću privredu govore podaci iz donje tabele. U tabeli 2 predstavljeni su rezultati za dva anketna pitanja

Tabela 2. Integrisanost SDU u domaću privredu

Pitanje	A		B	
	f	%	f	%
Odgovor				
Ne želi odgovoriti	3	4,3	5	7,1
Ne, nimalo (0 %)	35	50	44	62,8
U manjoj mjeri (do 30%)	18	25,7	7	10
U značajnoj mjeri (40%-60%)	4	5,7	4	5,7
Veoma mnogo (70%-90%)	5	7,1	7	10
U potpunosti (100%)	5	7,1	3	4,3
Ukupno	70	100	70	100

Pitanje A: Da li se u proizvodnji koriste inputi proizvedeni od strane drugih preduzeća u BiH?

Pitanje B: Da li proizvodi preduzeća služe kao inputi za druga preduzeća u BiH?

Legenda: f – broj opažanja (frekvencija). % - postotni odnos odgovora prema ukupnom uzorku (70 preduzeća).

Izvor: anketa. Izračun autora.

Na pitanja o poštivanju radničkih prava iz kolektivnih ugovora, adekvatnom nagrađivanju na poslu, te primjeni novih, međunarodnih marketinških vještina u prodaji anketirana preduzeća su uglavnom odgovarala pozitivno. U analizi odgovora na ova pitanja treba imati u vidu da gotovo u polovini preduzeća (45,7% od uzorka) ne postoji sindikalna organizacija. U pogledu sindikalne organizovanosti zaposlenika 54,3% anketiranih preduzeća je odgovorilo pozitivno na pitanje o postojanju sindikalne organizacije u preduzeću.

Na pitanja o kontroli pravovremenog dolaska na/odlaska sa posla preko 90% ispitanih je dalo potvrdan odgovor dok je o uspostavljanju nove organizacije posla nakon dolaska stranog ulagača 80% ispitanih odgovorilo potvrdno. To

ukazuje na senzibilnost stranih ulagača prema podizanju efikasnosti poslovanja preduzeća. Transfer tehnologije je potvrđen u preko $\frac{3}{4}$ preduzeća, a unapređenje proizvodnje i poboljšanje kvaliteta proizvoda u 80% anketiranih preduzeća. Iz ovoga se može zaključiti da je kod određenog broja preduzeća ostvaren napredak i uz postojeću tehnologiju. Naredne dvije tabele donose odgovore na neke specifične aspekte SDU iz *južnih zemalja*.

Tabela 3. Neke pojedinosti poslovanja preduzeća sa stranim ulaganjem iz *južnih zemalja* u BiH

Pitanje / odgovor	DA (%)	NE (%)
Novi vlasnik više ulaže u obrazovanje i sticanje kvalifikacija zaposlenih	80	20
Novi vlasnik omogućava učenje kroz rad, obuku na poslu	95,7	4,3
Novi vlasnik redovno komunicira sa zaposlenicima zvaničnim i/ili nezvaničnim putem	88,6	10
U poslovnoj saradnji druga preduzeća ili pojedinci imaju priliku steći znanja i vještine od Vašeg preduzeća.	84,3	15,7
Novi vlasnik obraća pažnju na zaštitu okoliša	95,7	4,3
Novi vlasnik je uveo politiku kvaliteta uz primjenu određenih međunarodnih standarda	88,6	11,4
Svim zaposlenicima je poznata vizija i misija preduzeća	95,7	4,3

Napomena: U slučaju da je zbir iskazanih odgovora sa DA i NE manji od 100, ostatak preduzeća nije želio odgovoriti.

Izvor: anketa. Izračun autora.

Tabela 4. Institucionalni aspekti SDU iz *južnih zemalja* u BiH

Pitanje / Odgovor (%)	A	B	C	D	E
Zakoni u BiH, u oblasti poslovanja, su jasni, lako razumljivi i jednostavni.	35,7	47,1	15,7	0	1,4
Zakonska regulativa u BiH je lako dostupna poslodavcima.	7,1	18,6	12,9	30	31,4
Zakonska regulativa motivira, ohrabruje i podstiče SDU u dovoljnoj mjeri.	51,4	15,7	14,3	15,7	2,9
Zakonska regulativa u BiH koja se odnosi na poslovanje se striktno primjenjuje u praksi.	17,1	8,6	12,9	28,6	32,9
Vlasnička prava se efikasno štite i provode brzo i bez velikih troškova.	20	11,4	17,1	22,9	28,6
Vladine politike, općenito, pogoduju stranim direktnim ulaganjima u BiH.	35,7	21,4	22,9	17,1	2,9
Regulativa koja određuje poslovanje u BiH pogoduje stranim direktnim ulaganjima.	37,1	27,1	25,7	7,1	2,9
Kulturne i društvene norme u BiH pogoduju stranim direktnim ulaganjima.	12,9	20	37,1	27,1	2,9

Legenda: A- Uopće se ne slažem; B- Uglavnom se ne slažem; C- Ne mogu se odlučiti; D- Uglavnom se slažem; E- Potpuno se slažem.

Izvor: anketa. Izračun autora.

Iz Tabele 4 se uočava da je zakonska materija koja reguliše oblast poslovanja uglavnom lako dostupna poslodavcima ali je, istodobno, nejasna, nerazumljiva i složena. Zakonski okvir ne ohrabruje niti podstiče dovoljno strana direktna ulaganja iz *južnih* zemalja. Vladine politike, općenito, ne pogoduju SDU. Više od 60% anketiranih preduzeća smatra da se zakonska regulativa striktno primjenjuje u praksi. Za sve negativne aspekte okruženja u pogledu SDU iz južnih zemalja ne mogu se okriviti kulturne norme u BiH jer su mišljenja podijeljena o tome da li su kulturne norme u (ne)skladu sa SDU.

4. Diskusija

Primarni podaci iz anketnog istraživanja mogu poslužiti za stvaranje potpunije slike o stanju SDU iz *južnih* zemalja u BiH te za kreiranje smjernica donosilaca odluka. Uočava se nekoliko vrlo bitnih aspekata SDU. U najširoj ravni, razvijanje i njegovanje dobrosusjedskih odnosa, budući da najviše ulagača dolazi iz susjednih zemalja, još jednom se potvrđuje kao dobra inozemna politika. Međutim, to nikako neće biti niti može biti dovoljno. Potrebne su sasvim konkretne politike i mjere.

Najprije treba imati na umu da se SDU, općenito, ali i ona iz *južnih* zemalja trebaju urediti kvalitetnim zakonskim rješenjima.¹⁰ Stoga se kontinuirano proučavanje ove tematike ali i pretakanje nalaza analize u konkretna zakonska rješenja nameće kao stalna zadaća donosilaca odluka. Državni zakon kojim se strateški uređuje ovo pitanje se mijenja i dopunjava, prosječno, svakih pet godina. Imajući u vidu globalne aspekte poslovanja multinacionalnih korporacija, ova dinamika se čini nedovoljnom, naročito kada se tome dodaju pretežno negativne ocjene postojećeg zakonskog okvira u BiH u pogledu podsticaja SDU i njegove pogodnosti prema SDU. Vladine politike su u tom smislu ocijenjene kao nedovoljne.

¹⁰ Kao pozitivan primjer može se navesti zajednička izjava, koja dolazi u vrijeme pisanja ovog rada, o zajedničkoj opredijeljenosti Vlade FBiH i Vijeća stranih investitora u BiH o uklanjanju prepreka za ulaganja. Mada je izjava samo „slovo na papiru“ i premda je nastala tek šest mjeseci nakon konstituisanja Vlade FBiH, ona predstavlja korak u pravom smjeru. Vlada RS je još 2009. g. usvojila Strategiju podsticanja i razvoja SDU za razdoblje 2009-2012. U dokumentu „Ekonomska politika RS za 2011. g.“ također se ističe da će se uklanjati administrativne prepreke za strana ulaganja u RS na temelju preporuka Vijeća stranih investitora BiH.

Drugo, imajući u vidu da se stranim ulaganjima iz *južnih* zemalja osnivaju nova preduzeća, neophodno je procedure za registraciju novih preduzeća i dalje pojednostavljivati. Prema indikatorima o poslovanju poput onih u izvještajima *Doing business* BiH zaostaje za susjednim zemljama.

Treće, javne programe podrške treba kreirati na takav način da budu privlačni i otvoreni za preduzeća sa stranim ulagačima jer ona nedovoljno koriste sredstva iz programa zapošljavanja. Na taj način bi se mogla inicirati promjena planiranog zastoja u zapošljavanju jer preko polovine anketiranih preduzeća vjerovatno neće zapošljavati nove zaposlenike u srednjem roku. Ukoliko se strani ulagači više uključe u takve programe, na taj način bi se moglo ostvariti sinergijsko djelovanje u pravcu postizanja boljih makroekonomskih efekata SDU u smislu istovremenog povećanja proizvodnje i zaposlenosti.

Četvrto, postojeća integrisanost SDU iz *južnih* zemalja sa domaćom privredom, kako prema naprijed tako i prema nazad, nije zadovoljavajuća. Potrebno je određenim mjerama pospješiti ulaganja koja će se bolje uklopiti u postojeću privrednu strukturu zemlje. Time bi se mogli stvoriti dodatni „spillover“ efekti jer geografski koncentrisana industrija može podržati specijalizovane dobavljače na tržištu, stvoriti veći stepen radnih vještina na tržištu rada i olakšati efekte preljevanja tehnološkog znanja (Krugman, 2009).

Peto, mogućnosti povećanja izvoza putem SDU ne treba uzimati zdravo za gotovo (samo 1/3 anketiranih preduzeća izvozi). Ovakvo saznanje, vjerovatno, ukazuje na pojavu da SDU iz *južnih* zemalja, većim dijelom, u BiH dolaze radi popunjavanja postojećih niša na domaćem tržištu, nego radi ulaganja u proizvodnju namijenjenu izvozu. Uprkos globalnom opažanju da *južne* zemlje više ulažu u trgovinu nego u proizvodnju (makar kada je riječ o onima najvećima, a to su zemlje BRIK) ulaganja u BiH iz *južnih* zemalja su više usmjerena na proizvodnju.

Šesto, SDU iz *južnih* zemalja nastoje poboljšavati efikasnost u poslovanju preduzeća. Organizacione mjere koje se provode u preduzećima omogućavaju postizanje bolje efikasnosti.

Sedmo, preporučuje se sindikalno organizovanje zaposlenika jer se vlasnici preduzeća stranih ulagača redovno konsultuju sa sindikalnim organizacijama i uvažavaju zahtjeve sindikata. Na taj način će zaposlenici učestvovati u ostvarivanju poželjnih radnih uvjeta u svojim preduzećima. Ljudski kapital se u preduzećima njeguje i unapređuje putem omogućavanja obrazovanja zaposlenih, sticanja dodatnih kvalifikacija i učenja kroz praksu.

Osmo, transfer tehnologije se događa dolaskom stranih ulagača iz *južnih* zemalja, mada se progres, manjim dijelom, može ostvarivati i uz postojeću tehnologiju. Preduzeća strani ulagači iz *južnih* zemalja omogućavaju sticanje poslovnih vještina drugim pojedincima i preduzećima. Ovaj aspekt poslovanja se, vjerovatno, treba dodatno razmotriti jer je u stanovitoj nepodudarnosti sa iskazima o integrisanosti SDU iz južnih zemalja u domaću privredu.

Deveto, multinacionalne korporacije iz *južnih* zemalja ne zanemaruju pitanja zaštite okoliša. Ovaj aspekt poslovanja zahtijeva dodatno istraživanje i analizu.

Deseto, u slučajevima stranih ulaganja iz *južnih* zemalja se uvažava politika kvaliteta, međunarodni standardi, i obraća se pažnja na svijest zaposlenika o misiji i viziji preduzeća.

5. ZAKLJUČAK

Strana direktna ulaganja su vrlo složena i aktuelna oblast istraživanja. U ovom radu su date naznake nekih efekata SDU iz južnih zemalja u BiH. Jedan dio rezultata može biti pod utjecajem subjektivnosti učesnika u istraživanju pa se dijelovi rezultata koji se odnose na zaposlenike i njihov položaj u preduzećima neizostavno preporučuju za dodatna istraživanja preko ispitivanja samih zaposlenika.

Nadalje, ne postoje ubjedljive naznake da će ulaganja *jug-jug* u vrijeme recesije povećati zaposlenost i pored toga što literatura upućuje na takve efekte, barem kada je riječ o SDU iz *južnih* zemalja u BiH. Multinacionalne korporacije iz *južnih* zemalja u potrazi za novim poslovnim prilikama ulažu sredstva u blizini svojih zemalja, u zemlje sa kojima postoje prethodne trgovinske povezanosti ili etničke i kulturne veze. Upravo to može biti jedan od presudnih faktora koji objašnjava regionalni aspekt većine SDU na relaciji *jug-jug*.

Politike liberalizacije (otvorenost za kretanje kapitala i trgovinu) i privatizacija državnog kapitala u zemljama domaćinima mogu stvoriti značajne prilike za *južne* MNK koje nastoje internacionalizirati svoje poslovanje. Može se očekivati i daljnji veliki interes MNK iz *južnih* zemalja za tržište BiH, posebno u sektoru usluga, nakon što se ulagačke prilike u ekstraktivne industrije iscrpe, jer upravo usluge često zahtijevaju (geografsku) blizinu proizvođača i potrošača, a kulturna i etnička bliskost također pogoduju tom sektoru.

SUMMARY

Foreign direct investments (FDI) in the world flow mostly from developed countries to developing ones. Recently, a new direction has been observed in this pattern, since ever-increasing resources are being directed towards the developed countries, the EU and European countries, the United States of America (USA) and Japan. Effects of FDI from the developing countries to Bosnia and Herzegovina (B&H) are analyzed in this paper, with the aim of creating the empirical basis for re-examining the existing and predominantly theoretical knowledge, which could be useful for decision-makers in B&H and other stakeholders. In this paper, a macroeconomic analysis is used for primary and secondary data of the total FDI in B&H in the period 1995-2010, with a special emphasis on southern multinational corporations. Expected results would confirm or question some embedded attitudes towards FDI in general, and FDI from southern countries, in particular. The results will shed some light on specific aspects of FDI and provide policy hints for reforms in order to achieve more favourable macroeconomic effects of FDI on the economy of B&H.

Key words: *foreign direct investments, southern multinational corporations, Bosnia and Herzegovina*

LITERATURA:

1. Bačić, K., Račić, D., i Ahec-Šonje, A., 2004. The Effects of FDI on Recipient Countries in Central and Eastern Europe. *Privredna kretanja i ekonomska politika*, br. 100, str. 59-96.
2. Battat, J., i Aykut, D., 2005. Southern Multinationals a Growing Phenomenon. *Southern Multinationals: A Rising Force in the World Economy*, Conference held in Mumbai, India.
3. Buckley, P.J., Cross, A.R. i Voss, H., 2011. Data Constraints in the Analysis of Southern Multinationals: Evidence from the EU. U *The Emergence of Southern Multinationals: their Impact on Europe*, ur. Brennan L., Palgrave Macmillan, Great Britain.
4. Gaillard, J., 2010. Measuring Research and Development in Developing Countries: Main Characteristics and Implications for the Frascati Manual. *Science, Technology & Society*, 15 (1), pp. 77-111.

5. Halilbašić, M., 2011. Strane direktne investicije i konkurentnost Bosne i Hercegovine. *Forum Bosnae*, 52/11, str. 58-78.
6. Jovančević, R., 2007. The Impact of Foreign Investments Flows on Croatian Economy – A Comparative Analysis. *Ekonomski pregled*, 58 (12), str. 826-850.
7. Kersan-Škabić, I. & Zubin, C., 2009. Utjecaj izravnih inozemnih ulaganja na rast BDP, na zaposlenost i na izvoz u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled*, vol. 60, no. 3-4, str. 119-151.
8. Krugman, P. & Obstfeld, M., 2008. *Međunarodna ekonomija*, 7. izdanje. MATE, Zagreb.
9. Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine. Dostupno na: www.mvteo.gov.ba (pristup: 05. oktobar, 2011)
10. Sisek, B., 2005. Strane izravne investicije u Hrvatskoj – uzroci neuspjeha. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, vol. 3, no. 1, str. 89-108.
11. Stojanov, D., 2004. *Hungary and Bosnia and Herzegovina: a Success and a Failure of Transition*, [online]. Institute for World Economics, Hungarian Academy of Sciences, Working papers, no. 149. Dostupno na: www.vki.hu/workingpapers/wp-149.pdf (pristup: 05. juli 2011)
12. Škuflić, L., & Botrić, V., 2009. Foreign direct investments in Croatia: regional perspective, [online]. *Economic Research*, vol. 22, no. 3, pp. 9-29.
13. United Nations Conference on Trade and Development. Dostupno na: www.unctad.org (pristup: 05. juli 2011)

10. Koji je očekivani/planirani broj novih zaposlenika u naredne tri godine u Vašem preduzeću?

Godina	2011	2012	2013	2014
Novi zaposlenici (plan)				

11. Koliki su bili ukupni prihodi preduzeća (*u hiljadama KM*) u svakoj od pojedinih godina:

Godina	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Iznos prihoda														

12. Da li Vaše preduzeće izvozi proizvode na inozemna tržišta? DA NE

13. Ako je odgovor na pitanje 12. DA, pitati: Koliki je bio izvoz preduzeća (*u hiljadama KM*) za svaku pojedinu godinu,:

Godina	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Izvoz														

14. Pročitati tvrdnje i ponuditi odgovore:

	Ne, nimalo (0 %)	U manjoj mjeri (do 30%)	U značajnoj mjeri (40 % - 60 %)	Veoma mnogo (70 % do 90 %)	U potpunosti (100 %)
U našoj proizvodnji se koriste inputi proizvedeni od strane drugih preduzeća u BiH. Inputi mogu biti: sirovine, materijali, poluproizvodi, alati i mašine.					
Naši proizvodi služe kao inputi za druga preduzeća u BiH. Inputi mogu biti: sirovine, materijali, poluproizvodi, alati i mašine.					

15. Sada ću Vam pročitati nekoliko tvrdnji, molim Vas da za svaku od njih kažete da li se ona odnosi ili ne odnosi na Vaše preduzeće.

	DA	NE
a) U preduzeću se povećava broj narudžbi za inozemstvo.		
b) Novi vlasnik vodi preciznu evidenciju o pravovremenom dolasku /odlasku zaposlenika na/sa posao/la.		
c) Novi vlasnik je donio novu, moderniju tehnologiju.		
d) Novi vlasnik je ustanovio novu organizaciju posla.		
e) Strani investitor je, u matičnoj državi, preduzeće u državnom vlasništvu.		
f) Strani investitor, pored BiH, ulaže i u drugim zemljama.		
g) Novi vlasnik je unaprijedio proizvodnju, proizvodi su značajno kvalitetniji.		
h) Novi vlasnik više ulaže u obrazovanje i sticanje kvalifikacija zaposlenih.		
i) Novi vlasnik omogućava učenje kroz rad, obuku na poslu.		
j) Novi vlasnik redovno komunicira sa zaposlenicima zvaničnim i/ili nezvaničnim putem.		
k) U poslovnoj saradnji druga preduzeća ili pojedinci imaju priliku steći znanja i vještine od Vašeg preduzeća.		
l) Novi vlasnik obraća pažnju na zaštitu okoliša.		
m) Novi vlasnik je uveo politiku kvaliteta uz primjenu određenih međunarodnih standarda.		
n) Svim zaposlenicima je poznata vizija i misija preduzeća.		
o) U preduzeću postoji sindikalna organizacija (ako je odgovor DA, preći na sljedeće pitanje p) Ako je odgovor NE, preći na pitanje r).		
p) Novi vlasnik uvažava zahtjeve sindikata.		
q) Prilikom odlučivanja vlasnik se savjetuje sa sindikatom.		
r) PITATI SVE ISPITANIKE: Novi vlasnik poštuje prava radnika iz kolektivnog ugovora i primjenjuje ih u preduzeću.		
s) Novi vlasnik adekvatno nagrađuje zalaganje na poslu.		
t) Novi vlasnik primjenjuje nove internacionalne marketinške vještine u prodaji.		

16. Za kraj, pročitat ću Vam još nekoliko tvrdnji. Molim Vas da za svaku od njih kažete u kojoj mjeri se slažete ili ne slažete s njom, koristeći sljedeću skalu odgovora, pročitati skalu.

	Uopće se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Ne mogu se odlučiti	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem
Zakoni u BiH, u oblasti poslovanja, jasni su, lako razumljivi i jednostavni.					
Zakonska regulativa je lako dostupna poslodavcima.					
Zakonska regulativa motivira, ohrabruje i podstiče SDU u dovoljnoj mjeri.					
Zakonska regulativa u BiH koja se odnosi na poslovanje striktno se primjenjuje u praksi.					
Vlasnička prava se efikasno štite i provode brzo i bez velikih troškova.					
Vladine politike, općenito, pogoduju stranim direktnim ulaganjima u BiH.					
Regulativa koja određuje poslovanje u BiH pogoduje stranim direktnim ulaganjima.					
Kulturne i društvene norme u BiH pogoduju stranim direktnim ulaganjima.					

Zahvaljujemo Vam na odvojenom vremenu i saradnji. Srdačni pozdravi!

Dodatak br. 2:

Prikupljanje podataka putem ankete je obavio Ipsos d.o.o., društvo za istraživanje tržišta i ispitivanje javnog mnijenja iz Sarajeva. Aktivnost prikupljanja podataka za ovo istraživanje je provedena u vremenskom razdoblju od 05.07.2011. do 18.07.2011. g. uz korištenje CATI metode, odnosno računarski potpomognutog telefonskog intervjuisanja (Computer Aided Telephone Interviewing). Unos podataka u CATI sistem se obavlja pomoću BLAISE-a softvera za unos podataka. Nakon pripreme ankete čitav postupak CATI anketiranja se probno testira. Anketari-telefonisti na računaru prate skriptu, baziranu na upitniku, te je na taj način faktor pogreške u radu anketara sveden na minimum imajući u vidu da su i anketari prethodno osposobljeni i pripremljeni za provedbu ankete. Također, CATI sistem automatski bira telefonske brojeve a anketa se provodi i pohranjuje u CATI sistemu u realnom vremenu. Rad anketara se kontroliše putem prisustva koordinatora projekta, te putem random kontrole razgovora sa ispitanicima. Također, logička kontrola konzistentnosti podataka se provodi za 100% provedenih intervjua.